
Het bewogen begin

In een nieuwe serie artikelen wordt in de komende nummers van In beweging aandacht besteed aan pioniers in de Christengemeenschap. Niet alleen gaat het daarbij om een getrouwe weergave van hun biografieën, maar op de achtergrond ook om de vraag: wat heeft deze stichters bewogen en welke van hun impulsen zouden in onze tijd verder ontwikkeld kunnen worden? Kortom: door het 'miniatur' van de afzonderlijke biografie hopen we meer zicht te krijgen op de impulsen, die bij de pioniers van de Beweging tot religieuze vernieuwing van de aanvang af werkzaam zijn en die ons wellicht verder kunnen helpen.

De stichting van de Christengemeenschap zelf is een apart verhaal. Slechts met enkele gegevens duiden we hier de belangrijkste gebeurtenissen aan.¹ Op 16 september 1922 werd in het Goetheanum in Dornach de Christengemeenschap gesticht met het voltrekken van de eerste mensenwijdingsdienst door Friedrich Rittelmeyer. Vijfenvestig personen, die zich onder leiding van Rudolf Steiner op deze stichting hadden voorbereid, werden in de daarop volgende dagen tot priester gewijd. Zij verspreidden de Beweging tot religieuze vernieuwing over geheel Duitsland en later ook daarbuiten. In de afgelopen 85 jaar heeft de Christengemeenschap zich in ruim 280 gemeenten over alle werelddelen verbreid. In de periode tot aan het verbod van de Christengemeenschap door de nationaal-socialistische regering in 1941, werden alsnog honderd personen tot priester gewijd, waaronder vijf Nederlanders, die in ons land als pioniers voor de Christengemeenschap werkten. In 1926 werden Gerrit Gerretsen en Cornelis Los tot priester gewijd; later gevolgd door Ludovicus Mirandolle (1928), Jacobus Knijpenga (1934) en Jan Eekhof (1935). In dit eerste artikel van de nieuwe reeks staat Walter Gradenwitz, die voor het pionierswerk in Nederland een bijzondere rol speelde, in het middelpunt.

Herinneringen aan Walter Gradenwitz

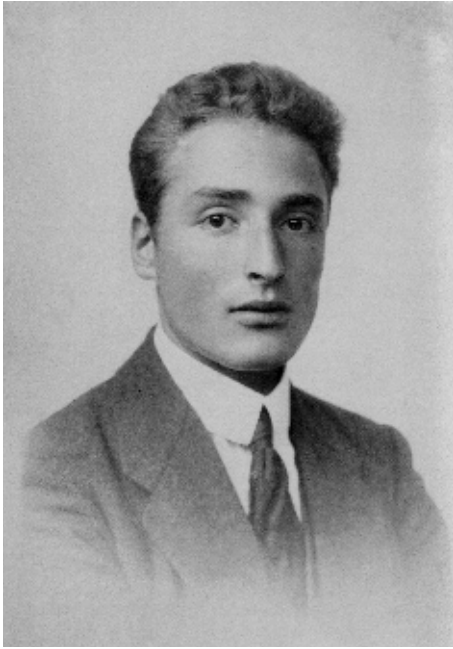
door Jaap Vermeer (m.m.v. Bastiaan Baan)

Voor dit artikel is niet alleen gebruik gemaakt van de korte biografie van Gradenwitz, die in *Die Gründer der Christengemeinschaft* (Rudolf Gädeke, 1992) is verschenen, maar ook van op schrift gestelde herinneringen en karakterisering van collega-priesters, familieleden en vrienden van Walter Gradenwitz. In de 'Korte biografie' zijn de voornaamste feitelijkheden verzameld, terwijl meer persoonlijke impressies zijn opgenomen onder 'Herinneringen van tijdgenoten'. De auteur heeft Walter Gradenwitz destijds meegemaakt in de filiaalgemeente Arnhem, die Gradenwitz vanuit Zeist verzorgde. Mevrouw Connie van Alphen de Veer-van der Sijp, bij wie Walter Gradenwitz in die tijd vaak logeerde, heeft hem ertoe aangezet dit artikel samen te stellen.

Korte biografie

Walter Hans Ferdinand Gradenwitz werd in Wiesbaden geboren in de adventstijd, op 5 december 1898. Zijn welgestelde ouders, van joodse afkomst, waren belijdende christenen, Walter werd Luthers gedoopt en opgevoed. Reeds vroeg ontpopte zich zijn talent voor schrijven en dichten. Zoon Christfried bewaart van zijn vader, onder de titel 'Reizen naar de lage landen', met de hand geschreven verslagen van vakantie-reizen die de familie naar de Belgische kust en naar Nederland ondernam; opgetekend op respectievelijk 11- en 13-jarige leeftijd, getuigend van een bijzondere opmerkingsgave en een groot taalgevoel.

Na de middelbare school ging zijn interesse aanvankelijk uit naar bouwkunde en natuur-

Walter Gradenwitz, omstreeks 1918

wetenschappen. Hij wilde later in staat zijn een kerk te bouwen! Spoedig echter stapte hij over naar theologie. In zijn studietijd maakte hij in Berlijn kennis met het talenwonder Hermann Beckh, hoogleraar Sanskriet en andere oosterse talen, en in Tübingen met de predikant Hermann Heisler. Via deze beiden leerde Walter Gradenwitz de antroposofie kennen. Alle drie traden toe tot de groep van 45, die in september 1922 in Dornach de priesterwijding ontving.

In het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog had Walter zich gemeld als vrijwilliger voor hulp aan gewonde en stervende soldaten aan het oorlogsfront, ongetwijfeld onder de indruk van de tragiek van het lijden op de slagvelden en in de loopgraven en mogelijk ook in een onbewuste drang om de dood in de ogen te zien. Het *Ehrenkreuz* dat hij na de oorlog ontving zou in de Tweede Wereldoorlog zijn leven redden.

Na hun wijding zagen de nieuwe priesters het als hun taak gemeenten op te bouwen, om te

beginnen in het Duitse taalgebied. In enkele steden waren daarvoor al voorbereidingen getroffen. Walter Gradenwitz begon hiermee in de stad Pforzheim. In 1924 trouwde hij. Uit het huwelijk werden vijf kinderen geboren.

Na vijf jaar in Pforzheim gewerkt te hebben, werd hij naar Düsseldorf beroepen, een stad waar drie collega's vóór hem tevergeefs geprobeerd hadden een gemeente te vormen. Dankzij zijn inspirerende werkwijze gelukte hem dat wel, een bewijs van de bindende kracht die van zijn persoonlijkheid uitging. Telkens kon hij zijn collega-priesters in moeilijke omstandigheden zo helpen, dat zij hun weg konden vinden. In de kring van priesters werkte hij verzoenend en verbindend.

Intussen was in 1933 in Duitsland het nationaal-socialisme aan de macht gekomen. In 1935 mocht de Christengemeenschap niet langer in het openbaar werken, in 1941 volgde een algeheel verbod. In verband met het gevaar dat mensen van joodse afkomst liepen, werd Walter Gradenwitz door de leiding van de Christengemeenschap gevraagd Duitsland te verlaten. Heinrich Ogilvie, bewindsdrager in Nederland, vroeg hem naar ons land te komen en hier mee te werken. Aanvankelijk vond hij onderdak in Zeist, zonder zijn gezin, dat in Düsseldorf moest achterblijven; de nog zeer kleine Nederlandse gemeenten waren niet in staat een heel gezin te onderhouden. Zo begon een zwervend bestaan langs verschillende woonplaatsen. In 1937, toen Cornelis Los uit Rotterdam vertrok naar Hilversum, kreeg hij een plaats als tweede gemeentegeestelijke naast Jacobus Knijpena in Rotterdam.

Mede onder druk van de antisemitische terreur in Duitsland, die zich ontladde in de zg. *Kristallnacht*, vluchtte zijn vrouw met hun kinderen ook naar Nederland. De kinderen moesten aanvankelijk worden ondergebracht in pleeggezinnen, een ongelooflijke moeilijke situatie in grote armoede. Alle pioniers hadden het overigens materieel zeer moeilijk. Het was, zoals Rudolf Frieling later wel eens uitdrukte, een 'Kinderkruistocht'!

De inval van het Duitse leger in Nederland in mei 1940 en de vernietiging van de binnenstad van Rotterdam grepen Walter Gradenwitz zeer aan. Na het bombardement doorkruiste hij onvermoeibaar de rokende puinhopen op zoek naar gemeenteleden. Met grote onrust en bezorgdheid vroegen de gemeenteleden, verzameld in een bijeenkomst, zich af wat er gebeurd was, toen hij zonder jas terugkeerde van zijn zoektocht. Onderweg had hij zijn jas weggegeven; alle vermiste leden en vrienden van de gemeente had hij bezocht en ze een hart onder de riem gestoken.

Na twee jaar naast Knijpenga werkzaam geweest te zijn, moest hij op last van de autoriteiten de jodenster dragen en – zonder zijn gezin – naar Amsterdam verhuizen. Op zeker ogenblik kwam hij daar in een razzia terecht; het *Ehrenkreuz* redde hem toen van gevangenneming en deportatie. Later werd hij toch gevangengezet op het Bureau 'Endlösung der Judenfrage'. Heinrich Ogilvie had op dat moment zijn zoon Friedrich uit Duitsland over en beval deze om in soldatenuiform samen met mevrouw Gradenwitz naar dit bureau te gaan en haar naar binnen te loodsen. Zij wist rechtstreeks door te dringen tot de chef Aus der Fünten. Door de moedige interventie van mevrouw Gradenwitz werd haar man vrijgelaten. Na de oorlog werkte Walter Gradenwitz als gemeentegeestelijke tien jaar in Zeist en verzorgde van daaruit ook de filiaalgemeente Arnhem. In 1955, toen Jacobus Knijpenga van Rotterdam werd overgeplaatst naar Amsterdam, nam hij opnieuw zijn plaats in die gemeente in, naast mevrouw Hoek. In Zeist (en Arnhem) werd hij opgevolgd door Friedrich Ogilvie, na diens wijding tot priester.

Walter Gradenwitz, op de wereld gekomen in de adventstijd, stierf 62 jaar oud in de kersttijd op 28 december 1960 te Rotterdam. Na een zeer indrukwekkende preek tijdens de dienst op zondag 4 september ('Het was of een engel door hem sprak!') werd hij op de ochtend van de 5e september getroffen door een hersenbloeding, die hem eenzijdig verlamde en hem de spraak ontnam. Zo lag hij bijna vier

maanden tot de kersttijd. In de laatste weken leefde hij bewust naar het einde toe. Nadat hij in de namiddag van 24 december de sterfenswijding had ontvangen en de twee kerstdagen nog in familiekring had gevierd, nam hij op de derde dag bewust afscheid van zijn vrouw en kinderen, die hij herhaaldelijk de hand ten afscheid schudde. Om drie uur 's nachts zag hij nog eenmaal met wijd open ogen de kerstboom, sloot ze dan zelf en stierf. De dienst bij de crematie werd geleid door Rudolf Frieling, die daarvoor uit Stuttgart was overgekomen.

Walter Gradenwitz heeft zich zeer grondig verdiept in het Nederlandse volkskarakter en de Nederlandse taal, zo grondig zelfs, dat hij na enige tijd gedichten in het Nederlands schreef. Zijn collega Cornelis Los bewonderde hem daarom. Met de uitspraak van het Nederlands bleef hij altijd enige moeite houden en ook sommige Nederlandse gewoonten en zegswijzen bleven levenslang een raadsel voor hem. In zekere zin bleef hij zijn hele leven een vreemdeling.

Het welzijn van de antroposofische beweging ging hem zeer ter harte. Hij leed dan ook zeer onder de onenigheid tussen de Antroposofische Vereniging in Nederland en de Allgemeine Anthroposophische Gesellschaft. Hij onderhield goede betrekkingen met vertegenwoordigers van beide verenigingen, onder het motto 'Ik heb alleen met mensen te maken, niet met instanties'. Op zijn sterfbed kon zijn zoon hem tot zijn grote voldoening bericht geven van de voorgenomen hereniging.

Herinneringen van tijdgenoten

Connie van Alphen de Veer-van der Sijp

Het zou leuk zijn, als je kans zag onze pionier Walter Gradenwitz bekend te maken. Een christelijke jood: het christendom begon bij de joden. En Gradenwitz zei: 'Het christendom moet nog beginnen'. Hij schreef zijn drama's in de nacht. Het uiterlijke leven had op hem geen vat, terwijl hij innerlijk bezig was met het 'Koninkrijk'. Hij was de bescheidenheid zelve.

Heinrich Ogilvie

Het ware wezen van Walter Gradenwitz kwam tot leven in zijn sterven. Het werd duidelijk dat de poort van de dood zijn hele leven open had gestaan en dat de poort van de geboorte nooit gesloten was geweest.

Op zijn eigen stille manier was hij een echte zielzorger. Hij leefde mee met vele eenzame mensen en had merkwaardig veel connecties met mensen in andere kringen. Hij stond altijd positief tegenover iedereen die hij ontmoette, uit eerbied voor hun individualiteit. Nooit uitte hij negatieve kritiek; tegenover die van anderen wist hij altijd iets positiefs te stellen. Zo kon hij tussen mensen genezend werken. De dichter Gradenwitz was nauw met de priester en zielzorger verbonden. In zijn dichtwerken vond hij veelal de antwoorden op de vragen en problemen die zijn medemensen hem stelden en die hij vaak lang innerlijk met zich meedroeg, tot hij ze snel opschreef. Menig drama heeft hij in twee nachten achter elkaar stenografisch genoteerd – tijd van zijn dagelijkse beroepsarbeid wilde hij daar niet aan besteden.

Met zijn joodse erfenis heeft hij het altijd moeilijk gehad. Toen Friedrich Rittelmeyer op het congres in Essen in de jaren dertig, na zijn voordracht over de sociale impulsen van Mozes en de profeten hem lovend toesprak met de woorden: 'Het was alsof wij een wijze rabbi beluisterden', was hij treurig. Een bij velen bekende uitspraak was: 'De joden zouden christenen moeten worden'.

Jacobus Knijpenga

Hij leefde in zijn betrekking met mensen vaak in de sfeer waar karma werkt. Hij was daarin onverstoort, ook als de omstanders dat niet begrepen. Karmische betrekkingen tussen mensen waren voor hem evident. Daarin toonde hij een grote mensenkennis. In het uiterlijke leven stond hij vaak niet-begrijpend hulpeloos en onbegrepen. Onder ons priesters wist hij scherpe tegenstellingen te verzoenen door tot bewustzijn te roepen wat in emoties was verstrikt. Door de oude wijsheid

die in hem leefde, was hij de laatste jaren altijd de verenigende en bindende figuur.

Friedegonda Lehmann-Los

Mijn herinnering aan de woorden van mijn vader, Cornelis Los, wat Walter Gradenwitz betreft. De beide collega's waren vriendschappelijk verbonden. Vader heeft tegenover mij geuit, dat hij Gradenwitz zo bewonderde wat zijn Nederlandse taalgevoel aangaat. Hij heeft nooit accentvrij Nederlands gesproken, maar sprak deze taal beter dan menig Nederlander! Niet alleen zijn woordkeus, maar ook het gebruik in het algemeen. Dat hij bovendien mooie gedichten in de Nederlandse taal schreef, vond vader bijzonder.

Hilde Gradenwitz

Het is alsof mijn man zijn naderend einde uit de sterren gewaar werd. Het laatste gedicht 'Sternenspeise' dat hij in ons boekje heeft opgetekend, moet zijn ontstaan in de nacht voorafgaand aan de attaque die hem van zijn spraak beroofde.

Sternenspeise

*Herr der Elemente,
Erde, Wasser, Luft und Licht -
Bräutigam der Seele:
Du vergaßest meiner nicht,
Da ich in der dunklen Tiefe
Weg und Ziel verlor -
Hebst mich in die Sternenreiche
Jede Nacht empor!*

*Reichst mir Trank in goldner Schale,
Segnest mir die Himmelsspeise,
Dass gestärkt in Erdentale
Ich vollende meine Reise.*

*Strahlend wirst Du einmal
Mir entgegentreten,
Neigst Dich, wenn ich treu geblieben,
Mir im Tod. -*

Christfried Gradenwitz

Hij had een verbinding met zowel ongebornen als met gestorvenen. Als klein kind al wist hij wat volwassenen eigenlijk wilden zeggen. Voor zijn kinderen maakte hij gedichten, die als horoscoop iets van de toekomstige mens lieten zien.

Siegwart Knijpenga

Ons gezin woonde vanaf eind 1939 in de Avenue Concordia 80 te Rotterdam. In dat huis was op de parterre een wand doorgebroken ter wille van de cultusruimte die daarin werd ingericht. Wijzelf hadden de keuken in het souterrain en woonden op de eerste etage. In het begin van de jaren veertig is toen het gezin Gradenwitz (Walter, Hilde met hun kinderen Michaela, Godwina, Christfried, Astrid en Hans) bij ons ingetrokken. Zij woonden bovenin op de tweede verdieping waar ik ook sliep, zodat zij er voor mij helemaal bij hoorden.

Wij verhuisden in 1956 naar Amsterdam en Walter en Hilde bleven wonen in de Avenue. Omdat Walter een attaque had gehad, zocht ik ze op. Het was de adventstijd van 1960, in de namiddag. Ik trof in de huiskamer Hilde aan, die na korte tijd zei dat het half zes was en dat ze dan haar man altijd een half uur voorlas uit het evangelie. Ik vroeg of ik dat deze keer mocht doen, waarmee Hilde instemde. Op mijn vraag wat ik zou lezen, antwoordde ze dat ik dat vrij mocht uitkiezen. Walter lag stil en ernstig zoals ik hem kende, met het hoofd recht op het kussen. Hij gaf, naar ik me herinner, geen teken van herkenning bij mijn begroeting. Hilde stak de kaars aan, verliet de kamer en ik nam het evangelieboek. Bij het eerste verhaal dat ik voorlas, zag ik geen reactie en ik bladerde verder om een volgende perikoop te zoeken. Ik moest daarbij telkens delen voor mezelf lezen om te zien of het een geschikt stuk was. Toen ik een passage doornam en bij een negatieve uitspraak kwam, onder andere over Judas, zag ik Gradenwitz opeens resoluut het hoofd schudden. Ik begreep dat

hij mijn gedachten waarnam en deze inhoud niet wenste. Ik heb in dat halve uur in het geheel misschien zes of zeven passages gelezen; ik weet echter nog dat ik bij het tevooren aftasten van de tekst drie keer, bij een negatieve uitspraak, zijn woordeloze afwijzing kreeg en dus iets anders opzocht. Het was de eerst keer dat ik waarnam, dat iemand mijn gedachten las.

Nadat hij een maand later was overleden, werd de dienst bij de crematie gehouden. De collega's stonden daarbij in gewaad in een kring om de kist. Ik zat zelf aan het andere eind van de ruimte op het balkon, omdat ik met de altviool de muziek verzorgde. Omdat ik daar alleen was en bovendien vanuit de hoogte een onbelemmerd overzicht had, kon ik mij geheel op het gebeuren rond de kist concentreren. Ik werd mij toen bewust dat de kring van geestelijken die daar stond mijn werkkring zou worden; de groep die

Walter Gradenwitz op latere leeftijd

daar stond, voelde ik als mijn groep. Door de hele samenhang waarin deze ervaring optrad en door de overeenkomstige latere ervaringen kan gezegd worden, dat de doden waarmee wij verbonden zijn ons soms de ogen kunnen openen voor dingen die wijzelf vanuit ons eigen bewustzijn niet zien. Ik leerde dat toen kennen en kreeg vertrouwen in de werkzaamheid van hen die ons zijn voorgedaan.

Karakterisering

Zoals uit het bovenstaande is gebleken, hebben al zijn bekenden en naaste familieleden Walter Gradenwitz ervaren als een zeer bijzondere persoonlijkheid met uitzonderlijke begaafdheden. Daar, waar de meeste mensen het raadselachtige en schijnbaar willekeurige lot met onbegrip en opstandigheid tegemoet treden, ging voor Walter Gradenwitz de deur juist open. Niet alleen werd daardoor bewerkstelligd, dat hij het lot met wijsheid en gelatenheid tegemoet kon treden, maar in verschillende situaties is aantoonbaar, dat hij al vóór een ingrijpende gebeurtenis wist wat zich zou voltrekken. Zo beleefde hij twee dagen vóór zijn gevangenneming door de SS zijn eigen weg naar de dodencel in een helder beeld. Hij schrijft daarop zijn 'Memento mori', een gedicht waarin het noodlot van de ter dood veroordeelde, die de strik al om zijn hals heeft, is getekend. Het gedicht (oorspronkelijk in de Duitse taal) eindigt met de volgende strofe:

*Dit is het huis, waar thans uw lot
U inhaalt - deinst ge niet terug?
Blijft vast uw blik?
Bewust uw blik? - Weet: God
Wacht op u. Hem zult ge aanschouwen.*

Aan de onverschrokkenheid van zijn vrouw is het te danken dat Walter Gradenwitz ternauwernood aan de dood kan ontkomen. Vanaf dat moment is hij meer dan ooit vertrouwd met de wereld van de gestorvenen. Hij leeft volbewust met de gestorvenen samen, in het bijzonder tijdens het voltrekken van de mensenwijdingsdienst. Hij ziet hoe tijdens de communie scharen van gestorvenen gevoed en gelaafd worden en hij neemt zich bewust voor, om na de dood de dierbare levenden vanuit zijn wereld te begeleiden. Met dit vaste voornemen gaat hij over de drempel. Ongetwijfeld behoort hij tot degenen die, 'Christus in zich opwekkend, ons zijn voorgegaan' en die onze pogingen met hun beschermende kracht overstralen.

Terugdenkend aan de beginvraag 'welke impulsen van de gestorvenen zouden in onze tijd verder ontwikkeld kunnen worden?' denk ik aan de kunst van het koninklijk omgaan met lotssituaties. Walter Gradenwitz was daarin een meester, die wist en voorzag hoe hij moest handelen. Maar op het moment dat wij lot, geboorte en dood met gelatenheid en overgave tegemoet treden, begeven wij ons al op de weg, die Gradenwitz soeverein heeft voorgeleefd.

Noot

¹⁾ Uitvoeriger zijn deze gebeurtenissen beschreven in onder meer *Die Gründer der Christengemeinschaft*, Rudolf Gädeke, 1992 en *De Christengemeenschap - een monografie*, Arie Boogert, 1981